

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
ԱԳՈՒԼԻՍԻ XVII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ*

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Ազուլիս, վաճառական, խոջա, առևտուր, Սեֆյան Իրան, Նախիջևան, մուսուլման, մեդրաս:

Հոդվածում Մապենադարանի պարսկերեն փաստաթղթերի ու այլ աղբյուրների տվյալների համադրությամբ հետազոտվում են Սեֆյան պետության գերիշխանության ներքո Ազուլիսում 17-րդ դարում գործող մեծահարուստ հայ վաճառականների անունները, նրանց վարչապետական, առևտրական գործունեության որոշ առանձնահատկություններն ու մանրամասները, լուսաբանվում դրանց խոչընդոտող կրոնաքաղաքական հանգամանքները**:

Սեֆյան պետության կազմավորումը համեմատաբար կայուն դրություն է ապահովում XVI դարի սկզբից նրա տիրապետության տակ անցած Նախիջևանի և հարակից տարածքների համար՝ նպաստելով նրա առևտրատնտեսական զարգացմանը: Ինչպես ժամանակին, իրավացի կերպով նկատել է Լեոն, Սեֆյան պետության հենց սկզբնական շրջանից «Արաքսի միջին հովտում, Նախճավանից դեպի արևելք, Սյունիքի լեռնաշղթայի և Արաքսի ձախ ափի մեջ, Նախճավանից մինչև վերջին քարավազները... որտեղ ցրված են Զուղա, Շահկերտ, Ծղնա,

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.08.2020 թ.: Գրախոսվել է 12.08.2020:

** Հոդվածը հրատարակվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի N 18T-6A179 թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

Դաշտ, Դաստակ, Ագուլիս, Որդութաթ, Մեղրի, Կալեր և այլ գյուղերն ու ավանները», նկատվում է առևտրի ու տնտեսության որոշ աշխուժացում¹:

Այս շրջանն իր աշխարհագրական դիրքով գտնվում էր հում մետաքսի առևտրի երեք հիմնական ուղիների խաչմերուկում և մասնակից էր դրանցով կատարվող առևտրական գործընթացներին: Այդ երեք ուղիներից ամենագլխավորը ըստ Հ. Քյուրտյանի ձգվում էր «Կովկասեան Հայաստանէն Թավրիզի վրայով Հալէպ անկից ալ Տրոպոլիս կամ Ալէքսանդրէդ Միջերկրական ծովու Հայակիլիկեան փոքր նաւահանգիստները ուրկէ նաւերով ապրանքը գլխաւորաբար Վենետիկ կը տարուէր»²: Երկրորդ ուղին Թավրիզ – Կ. Պոլիս գիծն էր, ցամաքի ճանապարհը, որի գլխավոր արտահանման կետերից էր նաև Զմյուռնիան (Իզմիր)³: Հարկ է նշել, որ XVII դարի կեսերից առավել բանուկ էր այս ճանապարհի Թավրիզ-Էրզրում-Թոխաթ-Զմյուռնիա հատվածը, որից օգտվում էր Զաքարիա Ագուլեցին, և որը ավելի անվտանգ էր, քան հարավային ուղին այդ շրջանում և Իրանի համար առևտրի գլխավոր ճանապարհն էր, առհասարակ⁴: Իրանի սահմաններում առաջին և երկրորդ ուղիները միանալով՝ կազմում էին Նախիջևան-Թավրիզ-Ղազվին-Սպահան մայրուղին⁵: Զաքարիա Ագուլեցու և ժամանակի այլ աղբյուրների տվյալների հիման վրա կատարված առևտրական ուղիների Վ. Փափագյանի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Նախիջևանի մի

¹ Լեո 1934, 55:

² Քիւրտեան 1944ա, 58:

³ Նույն տեղում:

⁴ Հովհաննիսյան 2017, 106:

⁵ Նույն տեղում, 105:

շարք բնակավայրեր, այդ թվում Նախիջևան քաղաքը, Ղարղաբազարը, Լեհրամը (Նեհրամ), Յայջին, Ջուղան, Ազատը և Ագուլիսը առաձին օժանդակ ճանապարհով կապված էին Նախիջևանով անցնող առևտրական այդ մայրուղուն⁶:

Առևտրական երրորդ ուղին Կասպից ծովի վրայով ձգվում էր դեպի Աստրախան և Ռուսաստանով՝ Մոսկվայի գծով դեպի Անգլիա և Հոլանդիա⁷: Նախիջևանի նշված տարածքի, հատկապես Հին Ջուղայի հայ վաճառականները կարևոր միջնորդներ էին XVI դարում Իրանի և Ռուսաստանի միջև առևտրական կապերի, այսպես կոչված հյուսիսային առևտրական ճանապարհի զարգացման գործում⁸: Այս հյուսիսային առևտրական մայրուղին XVII դարում հանդես էր գալիս որպես Իրանում արտադրվող մետաքսի ու այլ թանկարժեք կտորեղենի դեպի եվրոպական երկրներ արտահանման այլընտրանքային ճանապարհի հատկապես թուրք-իրանական պատերազմների ու օսմանյան տարածքներով անցնող հիմնական առևտրական ճանապարհի խաթարման շրջաններում⁹:

Նախիջևանի նշված շրջանը միաժամանակ նաև մասնագիտացած էր բնական մետաքսի ու այլ արհեստագործական արտադրության մեջ¹⁰: Մասնավորապես, XVI-XVII դդ. անգլիացի ուղեգիրների աշխատություններում Նախիջևանի գավառը՝ Հին Ջուղայից մինչև Գանձակ, ներառյալ Նախիջևան, Օրդուբադ քաղաքներն ու

⁶ Փափազյան 1990, ներդիր քարտեզ:

⁷ Քիրտեան 1944թ, 8:

⁸ Matthee 1994: 741.

⁹ Hanway 1753: 44.

¹⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան 2017, 31-33:

Վերին Ագուլիսը, Երևանի, Թիֆլիսի ու Շամախու գավառների հետ միասին համարվում էր մետաքսի արտադրության կարևոր շրջան¹¹:

XVII դարի սկզբին Ջուղան, Աստապատը, Շոռթըր ու Նախիջևանի բազմաթիվ այլ բնակավայրեր ծանր հարված են կրում թուրք-իրանական նոր պատերազմի և հատկապես շահ Աբբաս I-ի իրականացրած բռնագաղթերի հետևանքով:

Ագուլիսը XVII դարի սկզբին եվրոպացի ճանապարհորդ դե Գուվեան նշում է որպես շահ Աբբաս I-ի կողմից Նախիջևանում Օրդուբադից հետո հեշտությամբ նվաճված բնակավայր, որից հետո շահը մտնում է Ջուղա, որտեղ երեք օր մնալուց և հայերի շքեղ հյուրընկալությունը վայելելուց հետո շարժվում է դեպի Նախիջևան քաղաքը, որը ամբողջովին հայաբնակ էր¹²: Նույն եվրոպացի ճանապարհորդը Ագուլիսը թվարկում է հայկական գլխավոր քաղաքների՝ Երևանի, Նախիջևանի, Շարուրի կողքին¹³:

Ագուլիսը Նախիջևանի այն եզակի բնակավայրերից էր, որը թերևս զերծ է մնում շահ Աբբաս I-ի կողմից արտագաղթելու հարկադրանքից, կամ էլ դրանից հետո շատ արագ վերականգնվում է: Թեև հարկ է հիշել, որ նրա մոտ գտնվող Դաշտ բնակավայրի (որը հետագայում կոչվում է Ներքին Ագուլիս) բնակչության մի մասը Սպահան էր տեղափոխվել դեռևս նախքան շահ Աբբաս I-ի իրականացրած բռնագաղթը: «Ծանր հարկապահանջության» պատճառով նրա բնակիչները հեռացել էին Իրան

¹¹ Քիրտեան 1944թ, 93:

¹² Ջուլայյան 1990, 138-9:

¹³ Նույն տեղում, 148, 268:

և շահի թույլտվությամբ հաստատվել Սպահանում¹⁴: Այն մասին, որ Ագուլիսի հայությունը խուսափել էր բռնագաղթից, փաստում են շահ Աբբաս I-ի 1604 և 1606 թթ. հրովարտակաները, որոնք Ագուլիսի Ս. Թովմա Առաքյալի վանքին պատկանող վակֆային մուլքերի հարկերը Ագուլիսի համայնքից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ մտցնելու և համատեղ գանձելու մասին են¹⁵:

Ագուլիսը ինչպես և նրան մոտ գտնվող Մեդրի, Շոռոթ, Լեհրամ (կամ Նեհրամ) և Աստապատ բնակավայրերը XVII դարում պատկանում էին Սեֆյան արքունիքի խաս հողերի թվին¹⁶, այսինքն համարվում էին շահական ընտանիքի տիրույթը¹⁷: Խաս գյուղերն ունեին որոշ արտոնություններ, ավելի հարուստ էին և համեմատաբար հեռու Օսմանյան կայսրության հետ սահմանից¹⁸: Դրանք գտնվելով Սեֆյան կենտրոնական իշխանության անմիջական վերահսկողության ներքո՝ պաշտպանված էին տեղական իշխանությունների չարաշահումներից ու կամայականություններից: Շահ Աբբաս I-ը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում կենտրոնական իշխանության ամրապնդմանը և հրովարտակով կարգադրել էր, որ պեսզի թիուները¹⁹ իրանական զինվորականներին ու

¹⁴ Առաքել Դավրիժեցի 1990, 63-4:

¹⁵ Փափագյան 1959, վավ, 4, 6:

¹⁶ Չաքարիա Ագուլեցի 1938, 134:

¹⁷ Папазян 1972: 108.

¹⁸ Նույն տեղում, 110.

¹⁹ Թիուլ (تیول) - XVI - XVII դարերում ֆեոդալական պարզական հողատիրության տարածված ձևերից մեկը: Պետական և զինվորական ծառայության դիմաց թիուներ էին տրվում ինչպես ամբողջական գյուղեր (եթե դրանք պետական՝ «դիվանի» գյուղեր էին), այնպես նաև առանձին մուլքային գյուղերից և այլ հարկատու օբյեկտներից ստաց-

ազնվականությանը ծառայության դիմաց շնորհվեին միայն դիվանի հողերից²⁰:

Այն, որ Ագուլիսը շեն բնակավայր էր 1617 թ., փաստում է նաև Առաքել Դավրիժեցին, որը նկարագրում է շահ Աբբասի այցը Ագուլիս²¹ և քահանա Անդրեասի նահատակությունը:

Հետագա շրջանում մինչև 18-րդ դարի սկիզբը Ագուլիսի առևտրատնտեսական դերը տարածաշրջանում էլ ավելի է բարձրանում:

Ագուլիսի XVII դարի հայ վաճառականության տնտեսական գործունեության մասին որոշակի պատկերացում է տալիս Ջաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը: Ջաքարիա Ագուլեցին 1664 թ. դադարեցնում է իր առևտրական ուղևորությունները՝ բավարարվելով միայն իր դրամագլխի շրջանառության մեջ դնելով և վաշխառությամբ²², որի պատճառը թերևս այդ ժամանակաշրջանից սկսված Սեֆյան պետության ներսում անհանգստությունների և ճանապարհների անապահովության աճն էր:

Ղ. Ալիշանի դիտարկմամբ ագուլեցի վաճառականների կողմից վաճառքի համար Ռուսաստան և այլուր արտահանվող հիմնական ապրանքը մետաքսն էր «արգասիքը ընտիր թթենեաց իւրեանց», իսկ Ռուսաստանի տիրապետության շրջանում ագուլեցիներն արդեն իրենք էին մշակում այն և գործում մետաքսը. թեն նրանց «գործարաններն» ըստ Ալիշանի զիջում էին Օրդուբադի արտադրությանը: Բացի մետաքսից նրանք վաճառքի էին

վող պետական հարկերը կամ նրանց մի մասը (**Փափագյան 1959**, 218):

²⁰ Папазян 1972: 109.

²¹ Առաքել Դավրիժեցի 1990, 287-9:

²² Հովհաննիսյան 2017, 20-22:

տանում բամբակ, կտավ (չիթ) և մեղր: Սակայն, այնուամենայնիվ, Ալիշանի հավաստմամբ իր ժամանակի ագուլեցիները «ոչ կարեն հաւասարել յաջողութեան և հարըստութեան նախնեաց իւրեանց, որք ոչ միայն ի Ռուսաստան այլ և ի զանազան կողմանս և շահաստանս Եւրոպիոյ երթեւեկէին»: Ըստ ամենայնի, Ագուլիսի հարմար աշխարհագրական դիրքը՝ պայմանավորված տարանցիկ առևտրի ճանապարհին նրա գտնվելով՝ հնարավորություն էր տալիս այնտեղի վաճառականներին հանդես գալու որպես առևտրական միջնորդներ: Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունից ակներև է ագուլեցի խոջանների կապը թե՛ իրանական Թավրիզ, Ռեշտ, Երևան և Սպահան, և թե՛ օսմանյան՝ Էրզրում, Արծն, Թոքաթ, Իզմիր, Բուրսա, Մոդանա, Ստանբուլ առևտրի կենտրոնների հետ²³:

Ագուլիսի հայ վաճառականության մասին որոշ տեղեկություններ են բովանդակում նաև Մատենադարանի XVII դարի մի քանի պարսկերեն վավերագրերը, որոնք հնագույն են այնտեղի վաճառականներին վերաբերող փաստաթղթերի մեջ: Դրանք հիմնականում զանազան գործարքներ արձանագրող շարիաթական-նոտարական փաստաթղթեր են, որոնց մեծ մասը պահվելիս լինելով Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի 1է թղթապանակի մինչև 2017 թ. դեռևս անմշակ ֆոնդում, հայտնի չեն եղել ուսումնասիրողներին: Այդ վավերագրերի տվյալների համադրումը այլ աղբյուրների տեղեկությունների հետ որոշ պատկերացում է տալիս նրանց կողմից իրականացված տնտեսական գործունեության վերաբերյալ:

²³ Նույն տեղում, 36:

Լեոն, խոսելով Նախիջևանի հիշյալ շրջանում իրենց առևտրատնտեսական գործունեությունը ծավալած անձանց մասին, նշում է, որ նրանք կոչվում էին խոջաներ սկսած «գյուղական մանր փերեզակից մինչև խոջոր առևտրի ներկայացուցիչները»²⁴: Սակայն կարծում ենք այս եզրույթի XVII դարի նշանակության պարզաբանման հարցում ավելի ճշգրիտ է Հ. Փափազյանի բնորոշումը, ըստ որի պարսկերեն «խոջա» եզրույթը (ճիշտը՝ խաջե (خواجه)) նշում է մեծահարուստ վաճառականներին ու դրամատերերին: Այն խոջաները, որոնք առևտրի բնագավառում ձեռք բերած հարստությամբ սկսում էին գանձագին կալվածներ կամ «մոլքեր» գնել, հաճախ ազդեցիկ դիրք էին գրավում արքունիքում, զբաղեցնելով բարձր, մինչև անգամ ֆինանսների նախարարի՝ «սահիբ դիվանի» պաշտոնը»²⁵: Իսկ այն հանգամանքը, որ «խոջա» տիտղոսը խիստ տարածված էր Նախիջևանի հայ առևտրականների շրջանում և հաճախ առկա է Ագուլիսի, Ցղնայի, Խոշկաշենի ու շրջակա մյուս նշանավոր բնակավայրերի վիմագիր արձանագրություններում²⁶, թերևս մատնանշում է նրանց շրջանում մեծահարուստ վաճառականների գոյության փաստը:

Հիշենք, որ XVII դարի վաճառական-մատենագիր Զաքարիա Ագուլեցին իրեն իր օրագրության մեջ երբևէ «խոջա» չի անվանում, թեև մանրամասն նկարագրում է իր առևտրական գործունեությունը: Այդ տիտղոսը չկա նաև նրա գրառումներում և ստորագրություններում, որոնք առկա են, մասնավորապես, Առաքել Դավրիժեցու

²⁴ Լեո 1934, 56:

²⁵ Փափազյան 1956ա, 111:

²⁶ Այվազյան 2008: Այվազյան 2009:

պատմության ձեռագրի էջ 418 բ-ին. «ՌՃԺԷ (1668) նույնքերի մէկն Երեւան: Ես՝ Արգուլեցի Քուրդունց մղղսի Աղամիրի որդի Չաքարիայ այս Պատմագիրքս բերի Ագուլիս վասն օրինակելոյ»²⁷:

«Խոջա» եզրույթը բացակայում է նրա նաև պարսկերեն ստորագրության մեջ: Աղամիրի որդի Չաքարիայի՝ որպես վկայի պարսկերեն ստորագրությունը գտնում ենք Մատենադարանի 1672, 1673 թվականների երկու պարսկերեն վավերագրերի վրա: Դրանցից առաջինը *շարի'աթական*²⁸ դատարանի արձանագրություն է, որով Ագուլիսի Խոջա Ոսկանի որդիներ Խոջա Ամիլվելին, Մաղսուդն ու Հայրապետը համաձայնագիր են կնքում իրենց հայրական ժառանգության բաժանման վերաբերյալ²⁹, մյուսը՝ Ագուլիսի քրիստոնյա Ոսկանի որդի Խոջա Հայրապետի գրավոր համաձայնագիրն է առ այն, որ հնուց ի վեր դեպի իր պապենական այգին հոսող Նուրիի ջրանցքը իր կարիքների համար օգտագործելուց հետո հարևանների կողմը հոսի³⁰: Ինչպես տեսնում ենք, չնայած Չաքարիայի առևտրական որոշակի գործունեությանը, նա իրեն չի անվանում «խոջա» ոչ այդ փաստաթղթերում, ոչ ձեռագրերի հիշատակարաններում, մինչդեռ վե-

²⁷ Եգանեան 2009, 1158:

²⁸ Շարի'աթ (شريعة) - մուսուլմանական կրոնական օրենքներ հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևորականների բարձրագույն կրոնական - դատական ատյանը: Այս հաստատությունը հաճախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն սովորաբար այն կոչվում էր «Շար'»: Շարի'աթի կամ Շար'ի հոգևոր ատյաններում էին քննվում մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջ քաղաքացիների միջև առաջացած վեճերը (**Փափագյան 1959**, 227):

²⁹ **Մատենադարան (ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1բ, վավ. 155:

³⁰ **ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1է, վավ. 1088:

րոհիշյալ փաստաթղթերի ոչ միայն բուն բովանդակության մեջ, այլև վկաների թվում նշվում են խոջաներ՝ իրենց անուններով ու հայրանուններով. «Խոջա Ոսկանի որդի Խոջա Ամիլվելի, Ղուլիի որդի Խոջա Ղուկաս, Սարգսի որդի Խոջա Ալեքսան, Պետրոսի որդի Խոջա Պողոս»³¹: Ընդ որում հետագա շրջանի, մասնավորապես XVIII դարի փաստաթղթերում հանդես է գալիս նաև «բազազ» եզրույթը, որը մատնանշում էր տարածաշրջանում զարգացող մանուֆակտուրային արտադրության առկայությունը և տվյալ անձանց մասնագիտացվածությունը մանուֆակտուրային արտադրանքի առևտրի մեջ: Այդ եզրույթը մասնավորապես կիրառվում է 1711 թ. Ագուլիսում կայացված առքուվաճառքի մի գործարքի պարսկերեն փաստաթղթում, որի վկաների թվում նշվում են «նախկին քալանթար Ավին և Պետրոսի որդի Խոջա Նիկողոսը, Ոսկանի որդի Անդրիասը, Նիկողոսի որդի Խոջա Պետրոսը, Չաքարիայի որդի Ավետիսը, Բազազ Ավանը, Բազազ Հայրումը» և այլ շուրջ 40 անձանց անուններ ու կնիքներ³²:

Ագուլիսի, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանների վաճառականներն իրենց առևտրական գործունեությունը Սեֆյան իշխանությունների տիրապետության ներքո առավելապես պաշտպանելու ու ապահովելու նպատակով հաճախ առևտուրը համատեղում էին վարչական աշխատանքի հետ կամ օգտվում իրենց ազգակից բարձրաստիճան պաշտոնյայի հովանավորությունից: Հատկանշական է Չաքարիայի դիտարկումը իր եղբոր կողմից մի քանի պաշտոնների համատեղման և

³¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 155:

³² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 237:

առևտրի համար այդ հանգամանքի շահավետության առթիվ. «զառաֆխանէն»³³, համ ըռահտարխանէն»³⁴ սորայ ձեռացն էր. շատ շատ շահավէտ էր վաճառականի որ առուտրի..., նաև գարաքյարաղն»³⁵ էր»³⁶: Փաստորեն Չաքարիայի եղբայր Շմավոնը տնօրինում էր Երևանի դրամահատարանը, ճանապարհային մաքսային ծառայությունը, ինչպես նաև արքունի մատակարարն էր, որը մասնավորապես Իրանի՝ Ռուսաստանով կատարվող առևտրում որոշակի արտոնություններ ուներ և ազատված էր առևտրական տուրքերից³⁷:

Նշված բոլոր երեք պաշտոններն էլ բավականին եկամտաբեր էին և նպաստում էին առևտրական դրամագլխի արագ աճին ու անխափան շրջանառությանը:

Այնուամենայնիվ, Սեֆյան Իրանի իշխանությունները, որոնք XVII դարի երկրորդ կեսից բռնում են կրոնական անհանդուրժողականության ուղին³⁸, երկար չէին կարող հանդուրժել հայ քրիստոնյայի կողմից նման բարձր պաշ-

³³ Չառաֆխանե - (ضراب خانه) - Դրամահատարան:

³⁴ Ռահդարխանե (راهدارخانه) - Ճանապարհի մաքսային ծառայության պահակակետը:

³⁵ Գարաքյարաղների - (گرکیراقان) - Սեֆյան արքունիքի պաշտոնյաներից էին, որոնց դիրքը հավասար էր վեզիրների դիրքին: Նրանք «վեզիրների ու ամիրների» հետ ապրանքներ էին ուղարկում նահանգներից: Նրանք ըստ երևույթին որոշ տեսակի մատակարարներ էին, ուղարկված բոյութաթի կողմից, որոնք հասկանում էին որոշ տեսակի մթերքների որակից: Վեզիրները, աշխատողները և գարաքյարաղերը հավասար կերպով, մթերքից բացի հարյուրին մեկ աշխատավարձ էին ստանում (**Կոստիկյան, Միշքանբարյանս 2019**, 218):

³⁶ **Չաքարիա Ազուլեցի 1938**, 81, 95:

³⁷ **Костиков, Ястребова 2019**: 123.

³⁸ Այս մասին տե՛ս **Savory 2003**: 453.

տոնների զբաղեցումը: Այս առումով զարմանալի չէ Զաքարիա Ագուլեցու եղբոր՝ Շմավոնի հետագա ճակատագիրը: Շմավոնին իսլամ ընդունել է պարտադրում Թավրիզի Ալի Ղուլի խանը և հրաժարվում վերադարձնել նրանից վերցված պարտքը³⁹: Շմավոնը հրաժարվում է իսլամն ընդունել և կորցնում է գումարը: Էլ ավելի տխուր է նրա վախճանը Սպահանում 1670 թ. անհայտ հանգամանքներում⁴⁰ և նրանից հետո իր եղբոր վրա ծանրացած պարտքերը, որոնք խիստ զարմանալի ու անհասկանալի են նրա զբաղեցրած բարձր ու եկամտաբեր պաշտոնների դեպքում:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում պահպանվել են Ագուլիսցի XVII դարի հայ խոջանների անունները, որոնց մասին տեղեկություններ կան նաև ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրներում:

Ագուլիսի XVII դարի սկզբի խոջաններից Խոջա Էվազի, Խոջա Ոսկանի, Խոջա Հախնազարի անունները նշված են եղել Ագուլիսի Ս. Հակոբ Ալփիան եկեղեցու աջակողմյան խորանի ճակատի 1630 թ. արձանագրության մեջ⁴¹:

Վերոհիշյալ Խոջա Ոսկանի ավագ որդին էր Միրվելին (կամ Ամիլվելին), որին Ջուլայի Խոջա Նազարի, Խոջա Սուլթանումի և Մելիք Հայկազի հետ հիշատակում է Առաքել Դավրիժեցին շահ Աբբաս I-ի խորհրդականների և երևելիների շարքում⁴²: Պահպանվել է Խոջա Ամիլվելիի հոր՝ Խոջա Ոսկանի ժառանգության բաժան-

³⁹ **Զաքարիա Ագուլեցի 1938**, 160-161:

⁴⁰ **Նույն տեղում**, 95:

⁴¹ **Այվազյան 2005**, 97:

⁴² **Առաքել Դավրիժեցի 1990**, 195:

ման 1672 թ. շարիաթական փաստաթուղթը, որի համաձայն Խոջա Ամիլվելիին է հասնում հոր ունեցվածքի մեծ մասը. տունը, այգին, ախոռը, ջրի բաժնով⁴³: Այդ գործարքի վկաների թվում հիշատակված են Ղուլիի որդի Խոջա Ղուկասի, Սարգսի որդի Խոջա Ալեքսանի, Պետրոսի որդի Խոջա Պողոսի անունները:

Զաքարիա Ագուլեցու հետևյալ հաղորդումը թերևս վկաների թվում վերը նշված Խոջա Ղուկասի մասին է. «1129 (1680) թ. հունիսի Ժ (10) ումն Աքուլիս, որ արուլեցի խօջայ Ղօգազն առ Աստուած փոխեցաւ, շատ ապրանքի, ըռզակի⁴⁴ տէր էր: Սայ սարքարութին արաւ, որ Վերի թաղի եկեղեցին շինեց»⁴⁵: Ագուլիսի Վերին թաղում է կառուցված Ս. Քրիստափոր եկեղեցին⁴⁶, որի հարավային որմուն տեղադրված 1673 թ. մի խաչքարի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Ղուլիի որդի Խոջա Ղուկասի անունը. «Խ(Ա)ՉՍ Յ(Ի)Շ(ԱՏԱ)Կ Է ՂՈՒԼԻ ՈՐԴԻ ԽՕՋԱ ՂՈՒԿԱՍԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ... (1673)»⁴⁷:

Նույն եկեղեցու հարավային որմի 1673 թ. մեկ այլ արձանագրության մեջ առկա է նաև Խոջա Պողոսի ու նրա հոր՝ Պետրոսի անունները: Այս խոջայի, ինչպես նաև Ղուլիի որդի Խոջա Ղուկասի անունները նշված են նաև 1673 թ. մեկ այլ փաստաթղթի վկաների թվում Աղամիրի որդի Զաքարիայի (Զաքարիա Ագուլեցու) անվան կողքին: Այդ փաստաթուղթն էլ կազմվել է Ոսկանի որդի Խոջա Հայրապետի անունից՝ դեպի իր պապենական այ-

⁴³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 155:

⁴⁴ Ըռիզայ, պարսկ. riza մանր:

⁴⁵ Զաքարիա Ագուլեցի 1938, 149:

⁴⁶ Այվազյան 2005, 28:

⁴⁷ Նույն տեղում, 72:

գին հոսող Նուրիի ջրանցքից օգտվելու կարգի կապակցությամբ⁴⁸:

Ալիշանը նշում է, որ Վենետիկի արխիվում և Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցում կան բազում հիշատակություններ Ազուլեցի վաճառականների մասին⁴⁹ և թվարկում մի քանիսին, որոնցից են «Մելգոն Մելիքեան կամ Մալումեան, որ յամի 1660 գործակալ իւր կարգէ զՂազար որդի Պետրոսի և դատավար ընդդէմ Թոմայի որդոյ Ոսկանայ. եւ զԱղաւետ կամ Աղապէկ որդի Աղամալի, վասն այլոյ ինչ խնդրոյ. ի միւսում ամի ի նաւելն ի Զմիւռնիա հոլանդացի նաւու՝ մեռանի ի ծովու: Նուրի Նուրենց, որը մահացել է քաղաքի մաքսատան կղզյակում 1676 թ., և անդէն թաղեալ և տապանագրեալ. «Այս է տապան Ազուլեցի Նուրենց Մարտիրոսի որդի Նուրին. Թ ՌՃԻԷ (1678)»⁵⁰:

Ալիշանը հիշում է նաև «Ոսկան (Կոստանդին) մականուանեալ Ազուզ, որդի Տէր Մարտիրոսի որ ի բազում դէպս յիշի ի քաղաքիս՝ յամէ 1674 ցամ մահուանն (80 ամենի) ի 1721. սա զատ ի սպասուց նուիրելոց յեկեղեցին Հայոց, իւրովք ծախուք տայ տպագրել ի Վենետիկ Աւետարան յամի 1686, ընտիր տառիւք»⁵¹:

Ալիշանը թվարկում է Վենետիկում XVII դարում (1694-1697 թթ.) իրենց առևտրական գործունեությամբ հայտնի մի քանի ազուլեցիների անուններ. Մարկոս որդի Յովհաննու, Եաղմուր, Խաչատուր, եւ այլն: Նա հատկապես գովեստով է խոսում Գուլնազարի որդի Նահապետի մասին, որ «յիշի յամէ 1653 ցամն 1694. բազում սպասս նուի-

⁴⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1088:

⁴⁹ Ալիշան 1893, 333:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում:

րեալ է ազգային եկեղեցւոյն Ս. Խաչի, զատ յայլոց Յայսմաւորք մի տուեալ գրել ի Կ. Պօլիս յամի 1676, ծախեալ 110 դուրուշ...»:⁵² Այս մեծահարուստ խոջան դրամ ու հարստություն էր կուտակել Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում և Իտալիայում: Նահապետը Վենետիկում հիմնելով տպարան՝ 1687 թ. տպագրում է «Պարզաբանութիւն սաղմոսացն [Դավթի]» գիրքը, որի սկզբում խոջայի դիմանկարն է՝ չալմայով և խալաթով, նրա ծախսով 1695 թ. լույս է տեսնում նաև «Դաշանց թուղթը»⁵³: Նահապետն իր հոգու փրկության համար պատվիրում է, որ կարճ ժամանակամիջոցում 2000 պատարագ մատուցվի, նաև, իր միակ ժառանգը լինի դստեր՝ Թա՛րիֆի և նրա ամուսնու՝ Ազուլեցի Թեսալի որդին՝ Առաքելը: Սակայն, չնայած այն հանգամանքին, որ կտակել էր իրեն թաղել Ս. Խաչ եկեղեցում, որի համար 200 դուկատ գումար էր հատկացրել, սակայն թաղվել է «ի մերձաւոր»⁵⁴ Ս. Յովիանոս թաղերիցական եկեղեցւոջ Լատինաց»: Ալիշանը հավաստում է, որ նրա հարստություններն ու գույքը ցրված էին Կ. Պոլսում, Ջմիռնիայում, Հոլանդիայում և Լիվոնոյում⁵⁵:

Խոջա Նահապետի ժառանգներն իրենց հայրենիքում բախվում են իմամ Ջա՛ֆարի օրենքի⁵⁶ ծանր հե-

⁵² Նույն տեղում, 334:

⁵³ Հովհաննիսյան 2017, 41:

⁵⁴ Ալիշան 1893, 335:

⁵⁵ Նույն տեղում, 336:

⁵⁶ Խոսքը մահացած քրիստոնյաների ունեցվածքի նկատմամբ նրանց իսլամադավան ազգականների իրավունքների գերակայությունը հաստատող շիա իսլամի օրենքի մասին է, որով մինչև 7 պորտ հեռու ազգականը կարող էր տեր դառնալ իր քրիստոնյա ազգականի ունեցվածքին, զրկելով ժառանգությունից ավելի մոտ քրիստոնյա

տւանքների հետ, որի մասին փաստում է նրանց վերաբերող Մատենադարանի պարսկերեն *շարի'աթական* փաստաթուղթը՝ կազմված 1694 թ.: Խոջա Նահապետի մահվանից անմիջապես հետո նրա իսլամ ընդունած (ջադիդ ալ-իսլամ) ազգականներ Շահիջանը, Արեզու խանումն ու նրանց որդի Միր Մուհամմադը հավակնություններ հանդես բերելով իրենց հարուստ ազգականի ունեցվածքի նկատմամբ՝ շարի' դատարանում վեճ են սկսում Խոջա Նահապետի դստեր Թա'րիֆ աղայի ու նրա որդի Առաքելի դեմ: Վեճը հանգուցալուծվում է վերոհիշյալ փաստաթղթում արձանագրված փոխհատուցվող նվիրատվության (հոբբե) գործարքով, ըստ որի որոշակի գումար է վճարվում հավակնորդներին՝ Միր Մուհամմադին 16 թուման, Շահիջանին և Արեզու խանումին՝ 8-ական թուման, որի դիմաց նրանք նվիրատվության ձևակերպմամբ հանձնում են (հոբբե են անում) Նահապետի ողջ ունեցվածքը (ապրանքները, տնային կահկարասին, կանխիկ գումարը, տները, այգիները, խանութները, քարվանսարան, արհեստանոցը Ագուլիսում և այն, ինչ հիշյալ Առաքելին էր փոխանցվել «Ֆարանգի երկրից, Ստամբուլից ու Ռումի այլ վայրերից») անցնում է նրա ժառանգ Առաքելին:

Այս փաստաթուղթը ևս մեկ անգամ փաստում է Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի խրախուսմամբ հայերի իսլամացման և ունևոր հայերին սպառնացող ունեզրկման մասին, որին տվյալ դեպքում հայ ժառանգները կարողանում են հակազդել՝ իրենց իսլամ ընդունած ազգականի հետ որոշ գումարի դիմաց համաձայնության գալով և իրենց օրի-

ժառանգներին (այս օրենքի մասին մանրամասն տե՛ս **Փափազյան 1956բ: Կարապետյան 1988**):

նական ժառանգությունը ստանալ նրանց կողմից նվիրատվության (հորբե) ձևակերպմամբ, որը մեկն էր հայերի ունեցվածքի պաշտպանության օրինական ճանապարհներից: Իսկ այն, որ «հորբե» կոչված գործարքի միջոցով որպես նվիրատվություն փոխանցված ունեցվածքը չէր կարող խլվել իսլամ ընդունած ժառանգների կողմից, ձևակերպված է նաև իսլամական հոգևորականության մի ֆաթվայով⁵⁷, որ հաստատված է շահ Աբբաս II-ի 1658 թ. հրովարտակով⁵⁸: Ստորև ներկայացվող փաստաթղթով փոխանակման հորբե (հորբե-ե մոավեզե - هبه معاوضه) է կնքվում մի կողմից Խոջա Նահապետի անմիջական ժառանգներ դուստր Թա'րիֆի ու նրա որդի Առաքելի և մյուս կողմից նրա հեռավոր մահմեդականացած ազգականներ Միր Մուհամմադ Բեկի ու նրա քույրեր Շահիջանի, Արեզու խանումի միջև, որոնց որոշակի գումար է վճարվում, և նրանք դրա դիմաց իրենց կողմից վիճարկվող ունեցվածքը նվիրատվությամբ հանձնում են նախնական տերերին՝ քրիստոնյա ժառանգներին:

Ներկայացված աղբյուրագիտական փաստերն ու տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Ազուլիսի XVII դարի հայ վաճառականները բավականին կարևոր դեր էին խաղում մետաքսի տարանցիկ առևտրում և իրենց առևտրական գործունեությամբ հայտնի էին եվրոպական երկրներում: Նրանց մեջ կային հարուստ խոջաներ, որոնք զբաղեցնում էին բարձր պաշտոններ Սեֆյան վարչական համակարգում, մասնակից էին տարա-

⁵⁷ Ֆաթվա- (فتوى) - Մուսուլման կրոնապետերի՝ «շեյխ-ու-իսլամների» և «մուֆթիների», ինչպես նաև կրոնական բարձրագույն աստյանի՝ շարի կողմից այս կամ այն հարցի մասին տրված վերջնական վճիռ, որը օրենքի ուժ ունի (Փափագյան 1956ա, 123):

⁵⁸ Կոստիկյան, Գևորգյան 2018, 64, 70-72:

ծաշրջանի ու իրենց բնակավայրի սոցիալ-տնտեսական կյանքին, հայոց եկեղեցիների նորոգմանը: Միևնույն ժամանակ Ազուլիսի հայ խոջաները բախվում էին որոշ խընդիրների իրենց դավանական պատկանելության պատճառով: Ժամանակ առ ժամանակ նրանց ներկայացվում էր մահմեդականացման պարտադրանք, կամ էլ նրանց ժառանգները կանգնում էին ունեզրկման վտանգի առաջ, երբ որևէ ազգական մահմեդականանալով և օգտվելով Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի կիրառումից, որոշում էր տեր դառնալ նրանց ողջ ժառանգությանը:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1107, կնիքով հաստատված նոտարական պատճեն, շիքասթե, մեծ. 24,5 x 45սմ, նորոգված

Փառաբանումից հետո՝ այս թերթին շարադրված *շարի'աթական* տողերի գրության պատճառը հետևյալն է. այն բանից հետո, երբ Ազուլիսի *խասսե-ե շարիֆեի* բարձրատիճան *ջեզայերի անդազ*⁵⁹ *ջադիդ ալ-իսլամ*⁶⁰ Միր Մուհամմադ Բեկը, որը բարեկարգ քաղաք Օրդուբադի ամենալուսավոր *շար'ի* ատյանում անձամբ ու իր քույրեր Մուհամմադ Ամին *ջադիդ ալ-իսլամի* դուստրեր Շահիջանի ու Արեզու Խանումի լիազորությամբ Ազուլիսցի քրիստոնյա Գյուլնազարի որդի Խոջա Նահապետի դստեր՝ Թա'րիֆի հետ ստորև գրավոր ներկայացված ձևով առանձին վեճ սկսեց և

⁵⁹ Ջեզայերի անդազ (جزایری انداز) - Սեֆյան շրջանում գործող հատուկ ռազմական գնդի զինվոր, հրետանավոր:

⁶⁰ Ջադիդ օլ-իսլամ (جدیدالاسلام) - Նոր մահմեդականություն ընդունած: Այսպես էին կոչվում այն քրիստոնյաներն ու այլադավանները, որոնք հասուն տարիքում հավատափոխ էին լինում և իսլամ ընդունում (**Փափագյան 1959, 228**):

իր պահանջը վստահելի վկաներով սրբազնագույն *շար'ի*⁶¹ և հիշյալ գյուղի քրիստոնյա ու մահմեդական մեծամեծերի, ազնվականների ու հեղինակավոր անձանց բազմության ներկայությամբ հաստատելով ու *շար'ով* օրինականացնելով՝ կտրեց ու սեփականացրեց այն ամենը, ինչ որ վերոհիշյալ անհավատ հանգուցյալ Նահապետի *մուլքերից*⁶², տներից, խանութներից, ապրանքներից ու այլ գույքից Նահապետի դուստր Թա'րիֆի ամուսին Թեսալիի որդի Առաքելի *զարթում*⁶³ էր գտնվում, և ստորև նշված օրը ներկայացավ վերոհիշյալ բարձրաստիճան անձը նշված մեծաշուք քաղաքի լուսավոր հավատքի ճշմարիտ ու անբիծ *շար'ի* բարձր ատյան, և անձամբ՝ իր ու քույրերի՝ վերոհիշյալ Շահիջանի ու Արեգու խանումի կողմից հաստատված ու անմիջական լիազորությամբ, իր կողմից ճիշտ ու հավաստի կերպով հնչեցված բոլոր *շարի'աթական* պայմաններով և ծանուցման հայտնի խոսքով փոխանակման *հոբբե* արեց ու իր հոժար կամքով, առանց բռնության ու կատակի փոխանցեց իր ժառանգություն ստացած ամբողջ ունեցվածքը, ապրանքներն ու տնային կահ-կարասին, կանխիկ գումարը, տները, այգիները, խանութները, քարվանսարան, արհեստանոցն ու այլ նման [գույքը] Ագուլիսում և այն, ինչ հիշյալ Առաքելին էր փոխանցվել Ֆարանգի երկրից, Ստամբուլից ու Ռումի այլ վայրերից կանխիկ գումարով կամ ապրանքով՝ ամբողջությամբ, ներառյալ ամենաչնչին իրը, որ հանձնվել

⁶¹ Շար' (شرع) - Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճան հոգևորականները (**Փափագյան 1956ա**, 117):

⁶² Մուլք (ملك) - Սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացած կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված (**Փափագյան 1956ա**, 115):

⁶³ Չարթ (ضبط) - Տվյալ հարկատու օբյեկտից պետական հարկերի տնօրինման իրավունքը:

էր նշված բարձրաստիճան ջադիդ ալ-իսլամին] ու նրա քույրերին, Նահապետի դուստր վերոհիշյալ Թա'րիֆին՝ իրեն օրինական պատկանող ու վերաբերող ամեն ինչով, [անկախ նրանից] հորբեի ունեցվածքի ու սեփականության թվարկման մեջ նշված լինի, թե ոչ: Վերոհիշյալ Առաքելը *հորբեն* ստացող Թա'րիֆի անունից ընդունեց այն և որպես նվեր վերոհիշյալ նվիրատուին անձամբ ու [Թա'րիֆի] լիազորությամբ բարձրաստիճան անձին Նահապետից հատկացված բաժնի դիմաց տվեց 16 թավրիզի թուման, իսկ վերոհիշյալ լիազորի միջոցով հանդես եկող անձանց բաժնի դիմաց՝ յուրաքանչյուրին 8 թավրիզի թուման:

Բարձրաստիճան Միր Մուհամմադ Բեկի բաժինն է 16 թուման, Շահիջանինը՝ 8 թուման. Արեգու խանումինը՝ 8 թուման:

Փոխանակման *հորբե* կնքվեց իր բոլոր կանոններով ու կետերով՝ անթերի ու արդար, կեղծիքից ու սխալից զերծ, առանց յուրացման ու վնասի, բարեբաշտների փառաբանյալ հովանավոր, օրհնյալ մարգարեի ճշմարիտ ու հին հավատքի կարգին համապատասխան, և վերոհիշյալ նվիրատուն անձամբ ու [քույրերի] լիազորությամբ հանձնեց լիազորագրված Առաքելին *շար'ին* համապատասխան, և դրա դիմաց փոխհատուցումը դեմառդեմ տեղում տրվեց անթերի կերպով: Նվիրատուն նվիրատվության գործարքի կնքման ժամանակ այն ընդունողի լիազորվածի ձեռքից դատարանի բարձր ատյանում այն [հատուցումը] ստացավ ու դատական բարձր ատյանում համաձայնություն կնքվեց, որպեսզի այն ամենը, որ նշված Նահապետից մնացել է և նվիրատուին ու նրան լիազորողների *զաբթին* ու տնօրինմանն է հանձնվել կանխիկ գումարով, ապրանքով, *մուքերով* և այլն, հանձնըվի նվիրատվությունը ստացողի վերոհիշյալ լիազորին: Շա-

րի'աթական սիղե⁶⁴ արաբերեն ու պարսկերեն արտահայտություններով ընթերցվեց և գործարկվեց: Այժմ այս նկարագրված գործարքին համապատասխան, եթե օրերից մի օր վերոհիշյալ նվիրատուն, կամ նրան լիազորողները վերոհիշյալ նվիրատվությունը ստացողի, նրա ամուսնու, Առաքելի կամ լիազորի դեմ վեճ սկսեն սույն գրության բովանդակությանը և պայմանագրին հակառակ, անվավեր ու անհիմն է ճանաչվելու: Գործադրվեց 1106 թ. հաղթական սաֆար ամսին⁶⁵:

[Լուսանցքում]

Միր Մուհամմադ Բեկի կնիքի տեղը:

Նա է հավերժ իմաստուն

Նրա փառաբանումից հետո, ով ենթադրվում է որպես այս *շարի'աթով* ճիշտ փոխհատուցվող *հոբբեի* և դատական մյուս հանգամանքների, սկզբի ու վերջի միջև [նշված] փոխհատուցման [գումարի] ստացականի, սկզբից մինչև վերջ շարադրված *շարի'աթական* ու իսլամական գրության հանգամանքները կարգավորող և պատասխանատու, [հաստատում է], որ թե՛ անձամբ ու թե՛ լիազորագրով նշվածը իմ ձեռքով պայծառ ու պատվարժան *շարի'աթին* համապատասխան շարադրեցի և պատասխանատվությամբ ստորագրեցի: Գրեց թագավորական փառահեղ վեհապետական պետության հարատևման համար աղոթող Էնայաթոլլա ալ-Բասրի ալ-Թուսի⁶⁶:

⁶⁴ Սիղե (صیغه) - Մահմեդական լեզվական բանաձև, որ ընթերցվում է, որևէ գործարք, մասնավորապես նաև ժամանակավոր ամուսնություն կնքելիս:

⁶⁵ 1694 թ. սեպտեմբերի 21 - հոկտեմբերի 20:

⁶⁶ Այս արաբերեն հատվածի ընթերցման ու թարգմանության հարցում ցուցաբերած օգնության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մ. Մինասյանին:

Պատճենը համապատասխանում է պատճենին ///,
[կնիք]:///

Նա է: Ամենանվաստ Միր Մուհամմադ *խասսե-ե շարիֆեի ջեզայերի անդազն*՝ անձամբ՝ իր անունից և իր քույրերի լիազորությամբ սույն գրությանը համապատասխան փոխհատուցվող *հոբբե* արեց և *մուսալեհեով* նախատեսվող ամբողջ գումարը *հոբբեն* ստացողի ամուսին [sic!] Առաքելից ստացավ և *շար'ի* ստացական տվեց: Կնիքի տեղը:

Նա է, Ամենաարդար դատավորը:

Սույնի վկա շիա Ֆերիդուն Աղա:

Սույնի վկա Ֆարիադ Ագուլխցու որդի Մուհամմադ Հաջեմ: Կնիքի տեղը:

Սույնի վկա /// Սաֆարի որդի Խոջա Նազար:

Նա է: Գրության մեջ նշվող բարձրաստիճան Փիր [sic!] Մուհամմադ Բեկն՝ անձամբ ու լիազորությամբ ընդունեց և տեղեկացրեց փոխհատուցվող *հոբբեի* մասին և ստացավ փոխհատուցումը: Աբդ ալ-Բադի Օրդուբադի:

Սույնի վկա գդակագործ Աղա Մուհամմադ Օրդուբադին:

Սույնի վկա Մուհամմադ Սելիմ իբն Մուհամմադ Նադի Օրդուբադի: Կնիքի տեղը:

Սույնի վկա Հաջի Աղա Մուսավիի որդի Հաջի Հաթեմ: Կնիքի տեղը:

Սույնի վկա Աբդ ալ-Մաթլաբ Օրդուբադի: Կնիքի տեղը:

Պատճենը համապատասխանում է բնօրինակին, [կնիք]. Ով Շաֆի՛:

Այս թերթին շարադրված բովանդակությունը սկզբից մինչև վերջ համապատասխանում է վեճի իսկությանը, իմ ձեռքով գրեցի. Մուհամմադ Մո՛մեն Իսֆահանիի կնիքի տեղ:

Նա է: Կենդանի է:

Կնքվեց փոխհատուցվող *հորթե* ըստ գրված կարգի սկզբից մինչև վերջ: Իմ ձեռքով գրեցի. Մոուլանա Իսմայիլի կնիքի տեղը:

Նա է: *Շար'իաթով* հստակ և ճիշտ փոխհատուցվող *հորթե* կնքվեց ինչպես, որ ստորև նշվեց, գրի առնվեց ու բովանդակում է, [այնպես էլ] ամենանվաստ ողորմելի Հաջի Մուհամմադ Խանի ներկայությամբ ատյանում տեղի ունեցավ: Այսքանը, Աբդալլահ, կնիքի տեղը:

بعد الحمد و الصلوة باعث بر تسطير اين سطور شرعيه الدلالات که بر سطح اين صحيفه تنسيقه است آنست که بعد از آنکه رفعت پناه مير محمد بيک جديد الاسلام جزايرى انداز خاصه شريفه اكليس باصالت خود و بوكالت ثابته الوكالة عصمت پناهان شاهيجان و آرزو خانم بنتان محمد أمين جديد الاسلام اكليسى همشيره هاى حقيقه خود در دار السراى شرع انور قصبه طيبه اردوباد با مسماء تعريف بنت خواجه نهايت ولد كلنظر مسيحي اكليسى دعوى قرابت بشرح مجله مقوله عليحه نموده و دعاوى خود را مشهود موثقه معتبره در حضور اهالى شرع اقدس و اعيان و اشراف و معتبرين و جمع كثيرى از جماعت اسلامى و مسيحي قريه مزبوره بدرجه ثبوت و لزوم شرعى رسانيد و تماميت آنچه از نهايت متونه كفره مجرد عن املاك و بيتوات و دكاكين و اجناس و غير ذلك مخلف كشته و اراكيل ولد تسلى مسيحي زوج تعريف مزبوره صبيه نهايت مذکور قاطبت مخلفات او را ضبط نموده كل آنها را از مومى اليه انتزاع و در حيطه تصرف و تملك خود منتظم و مملك كرداننده بود که بتاريخ ذيل الكتابت حاضر شد رفعت پناه مومى اليه بعاليه مجلس شرع اطهر و اسنى محفل دين انور قصبه عظيمه مذکوره باصالت خود و بوكالت صحيفه صريحه ثابته همشيره هاى مزبور تان خود شاهيجان و آرزو خانم مومى اليهما در حالتى که جميع اقرار شرعيه و اعترافات بينه و عينه از مومى اليهم صحيح و منفذ و معتبره مسموع بود هبه معوضه منجره مصرحه نمود و از كمال طوع و رغبت بلا مظنه جبر و كراهت اجبار و فكاوت تمامت و همكى اموال و اجناس و اثاث البيت و نقود و بيتوات و باغات و دكاكين و كاروانسرا و پيشه كاه و غير ذلك که از نهايت مذکور در قريه اكليس و غيرهم مخلف كشته و خواه آنچه از مومى اليه بدفعات از نقود و اجناس از ولايت فرنك و استنبول و ساير بلاد ولايت روم بار اكيل مزبور فرستاده نقير" و قطمير" تمامت و همكى آنها بر مالك الملكى برفعت پناه مومى اليه و همشيره هاى مزبور تان او انتقال يافته بمسماء تعريف مزبوره صبيه نهايت مذکور جميع توابع شرعيه و لواحق مليه و فها ذكر اولم يذکر سمت ام لم يسم يحب الماله و الملكه شرعيه و اراكيل مزبور بر كفالت تعريف متهبه زوجه خود قبول هبه و عطيه و اهب مشار اليه اصاله و وكاله نموده در عوض و مقابل رسد مختصه رفعت پناه و اهب مزبور از نهايت مذکور که باو ميرسيد مبلغ شانزده تومان تبريزى و در ازا حصه موكلتان مزبور تان او بهر يك مبلغ هشت تومان تبريزى بدینموجب:

رسد رفعت پناه میر محمد بیک - 16 تومان، رسد شاه‌یجان - 8 تومان، رسد ارزو

خانم - 8 تومان

داده عقد مواهبه معوضه مشتمله بتامه شرایط و قواعد و ارکان خالیه از کل نواقص و مراخص و مفاسد و بطلان فارغه از حیث و میل و خسران حالیه بر نهج دین قدیم و مسلک مستقیم حضرت سید المرسلین علیه وآله افضل الصلوات و الحمد للتسليم بین الواهب المزبور اصالة و وكالة اراکيل الوکیل جریان شرعی و وقوع دینی یافت و تمامت عوض خصوص علیه مذکور فيه را مواجهه و مشافهه وقعه و اصلا بدون النقص و اهب مذکور در حین عقد موهبه ازید وکیل متهبیه مسفوره قیض و اخذ شرعی در عالیمحکمہ علیه عالیہ نمودند تصرف و تملک خود را از کل موهوبات و اهب مزبور باصالت و وکالت تامه الوکاله موکلان خود فقره و تقید گردانیده قاطبت آنچه از نهابت مذکور معقب و بحیطه ضبط و تصرف و اهب مزبور و موکلان او در آمده بود از نقود و اجناس و املاک و غیره ذلک بتصرف وکیل متهبیه مزبوره داده صیغه شرعیہ مشتمله بالعربیہ و الفارسیہ بینهما جاری و واقع شد اکنون بموجب این عقد مقوله اکر یوماً من الایام و عاماً من الاعوام و اهب مشارالیه یا موکلان او با متهبیه مزبوره یا اراکيل زوج و وکیل او دعوی و گفتگوی در مراتب مزبوره بخلاف مضمون مسطور و عقد مزبور بمنصه ظهور رسانند باطل و از درجه اعتبار ساقط و هابط خواهد بود. قد جری فی شهر صفر المظفر من شهر سنه سته مایه و الف سنه 1106

[در حاشیه]

محل مهر میر محمد بیک

هو الابدی له الفضل

بعد الحمد والصلوة ما هو المضمرة والمدرج فی طی هذه الرزقه الشرعیة والطلس الاسلامی من الفاتحة الی الخاتمه من الهبة المعوضه الصحیحه الشرعیة و سایر المقدمات المحکیه و قبض العوض الموصوف تماماً و کمالاً اصالة و وكالة حرری لدى واسطه بین بدی و آخریت علیه مقتضی الشریعه الشریفه الغرا من الانفاذ والامضاء مسئولاً و کتبه الداعی لایود الدوله البهیة العلیه الجلیله الخاقانیة عنایت الله البصری الطوسی. محل مهر عالیحضرت سامی رئیس اقضی الحقانی.

هو. السواد مع السواد مطابق و مماثل [مهر]: ///.

هو. کمترین میر محمد جدید الاسلام جزایری انداز خاصه شریفه باصالت خود و بوکالت همشیره های خود حسب المسطور المتن هبه معوضه نموده تمامت وجه متن المصالحه را از اراکيل زوج متهبیه اخذ و قبض شرعی نمود. محل مهر. هو. اقضی الحقانی.

شهد بمافیہ فریدون اقا منجمله عالیحضرت مرتضی.

شهد بمافیہ محمد هاشم ولد فرهاد اکلوسی. محل مهر.

شهد بمافیہ خواجه نظر ولد صفر ///. محل مهر.

هو. رفعت پناه پیر [sic!] محمد بیک مزبور متن اقرار و اعتراف اصالة و وكالة

بهبه معوضه و اخذ عوض نمود. العبد عبدالباقی اردوبادی.

شهد بمافیہ اقا محمد کلاه دوز اردوبادی.

شهد بمافيه محمد سليم ابن محمد تقى اردوبادى. محل مهر.
 شهد بمافيه حاجى هاتم ولد حاجى آقا موصوى. محل مهر.
 شهد بمافيه عبد المطلب اردوبادى. محل مهر.
 سواد مطابق و موافق اصل است. حرره [مهر]: يا شفيع///.
 مدلول ما حق المحكى فى هذه الصحيفه المنسق من البدايه الى النهايه حرى لى و
 كتبه محل مهر محمد مؤمن اصفهائى.
 هو. حى. وقعت المواهب المعوضه على النهج المسطور فيه من الفاتحه الى الخاتمه
 لى محرره. محل مهر مولانا اسمعيل.
 ما هو المحكى فيه و المطوى فى طيبه من المواهب المعوضه و المصالحة المليه و
 ساير المقدمات المزبوره حرى لى محل مهر محمد تقى
 هو. مواهبه معوضه صحيحه صريحه شرعيه بنحوى كه در متن و عنوان مرقوم و
 مشتمل كشته در حضور احقر عباد الله ابن مردوم [sic] مغفور حاجى محمد خان عفى
 عنهما فى الدار متن واقع شد. بيضه عبدالله محل مهر.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիշան Ղ. 1893**, Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, ի Մխիթարայ վանս ի Ս. Ղազար:
- Այվազյան Ա. 2005**, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Բ, Ագուլիս, Անթիլիաս:
- Այվազյան Ա. 2008**, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Դ, Երնջակ գավառ, Երևան,
- Այվազյան Ա. 2009**, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Ե, Նախճավան, Շարուր գավառներ, Երևան:
- Առաքել Դավրիժեցի 1990**, Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան:
- Եգանեան Օ. 2009**, Մայր Յուցակ Հայերեն Ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, Երևան:
- Ջաքարիա Ագուլեցի 1938**, Որագրություն, Երևան:
- Ջուլայան Մ. 1990**, Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Երևան:
- Լեո 1934**, Խոջայական կապիտալ, Յերեվան:
- Կարապետյան Մ. 1988**, Իմամ Ջաֆարի օրենքը և արևելահայերը, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 1, էջ 219-221:

- Կոստիկյան Ք., Գևորգյան Հ. 2018**, Սեֆյան շահերի նորահայտ հրովարտակները Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում, Բանբեր Մատենադարանի, 26, Երևան, էջ 58-76:
- Կոստիկյան Ք., Միշքանբարյանս Ժ. 2019**, Միրզա Սամի'ա, Թագքիրաթ ալ-մուլուք, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 18, Պարսկական աղբյուրներ, Ա, Երևան,
- Հովհաննիսյան Ա. 2017**, Ջաքարիա Ագուլեցին և իր ժամանակը, Երևան:
- Մատենադարան (ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1բ, վավ. 155, 237, թղթ. 1է, վավ. 1088, 1107:
- Փափազյան Հ. 1956ա**, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
- Փափազյան Հ. 1956բ**, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, № 3, էջ 85-99:
- Փափազյան Հ. 1959**, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտակներ, պրակ Բ, Երևան:
- Փափազյան Վ. 1990**, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI-XVII դարերում, Երևան:
- Քիրտեան Յ. 1944ա**, Նիպետ Հայ վաճառականության պատմության համար. Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը, հ. 3, էջ 51-65:
- Քիրտեան Յ. 1944բ**, Նիպետ Հայ վաճառականության պատմության համար. Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը, հ. 4, էջ 81-99:
- Костиков С., Ястребова О. 2019**, Челобитные иранского купчины Хваджи Рахмата царю Михаилу Федоровичу (1613-1645) из Российского государственного архива древних актов (Письменные памятники Востока, том 16, № 2 (вып. 37), с. 122-146.
- Папазян А. 1972**, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI- XVII веках, Ереван.

- Hanway J. 1753**, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*, vol. 1, London,
- Matthee R. 1994**, *Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy*, *Cahiers du Monde russe*, Vol. 35, No. 4, pp. 739-761.
- Savory R. 2003**, “Relations between Safavid State and its Non-Muslim Minorities 1”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14:4, 435-458.

Քրիստինե Կոստիկյան, պ.գ.դ.,
«ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ»,
Արևելյան աղբյուրագիտության և պատմագրության
բաժին,
սոսաջատար գիտաշխատող,
kkostikyan@yahoo.com

**THE PERSIAN DOCUMENTS OF THE MATENADARAN
ABOUT THE ARMENIAN MERCHANTS OF AGULIS IN
XVII CENTURY**

Keywords: *Agulis, merchant, khoja, trade, Safavid Iran, Nakhichevan, Muslim, silk.*

The article considers some issues referring to the social-economic activities of the Armenian merchants of Agulis on the basis of the information and data contained in the Persian documents of the Matenadaran. These documents, composed as various civil contracts, deeds of purchase and testaments, have kept the names of the khojas and other merchants from Agulis, which supplement and confirm the data of the Armenian epigraphic inscriptions and the diary of Zakaria Aguletsi, and allows study and reveal interesting details about their trade, social-economic position and various problems under Safavid rule. The information and data of the Persian documents confirm that only rich merchants holding high positions in Safavid administration had the title of khojas. Their trade activities stretched to the distant

countries in the West and East. They tried to strengthen their position with purchase of land estates and other property, and also secure their trade with high positions held in Safavid administration like the management of zarrābkhāne (mint), rahdarkhane (roadguard-stations) and the office of garakyarāqs (court supplier), which also was a source of profit. Nevertheless in the second half of XVII century, when the influence of Muslim clergy in Safavid state increased, these khojas often were to face with compulsion to adopt Islam, which sometimes was done in open and sometimes - through the implementation of the law of Imam Ja'far. The law gave an opportunity to the greedy relatives of the rich merchants to claim upon their property after Islamization. The document presented in the article with its Armenian translation witness about such case happened to the immediate heirs of Khoja Nahapet. The real heirs managed to keep their property received from the rich khoja concluding a contract, called hobbe-e muaveze (exchanged endowment), by which they paid a considerable sum to their Islamized relatives and they granted the whole property to Khoja Nahapet's Christian daughter and her son.

Kristine Kostikyan - *Doctor of Sciences in History,*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Eastern Sources and Historiography,
Leading Researcher,
kkostikyan@yahoo.com

Handwritten text in Arabic script, likely a historical document or manuscript. The text is written in a cursive style and is arranged in several columns. There are some markings and stamps on the page, including a rectangular stamp in the top right corner and a circular stamp in the middle right. The text appears to be a formal document, possibly a decree or a record, given the use of terms like "بسم الله الرحمن الرحيم" (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful) at the beginning of the main text block.